

FILOLOGIYA

UOT 81'367.2

RUSİYADAN KƏNARDA RUS DİLİNİN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

Sənay HÜSEYNLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 1 aprel 2024; çapa qəbul edilmişdir: 10 may 2024; online-da çap edilmişdir: 24 iyun 2024.

Received: 1th of April, 2024; accepted: 10th of May, 2024; published online: 25th of June, 2024.

Açar sözlər: *rus dili, Rusiya, Azərbaycan, dialekt, dil siyasəti, tədqiqat*

Giriş

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətin inkişaf tarixində həmişə mühüm rol oynamışdır. Müasir qloballaşma şəraitində və dünya ölkələrinin və regionlarının qarşılıqlı asılılığının artması şəraitində bu rol daha da güclənmiş və mədəni inkişafın müxtəlif istiqamətlərində, o cümlədən linqvistik sahədə də özünü göstərir. Müasir cəmiyyətdə siyasi mədəniyyətin inteqrasiyası amili kimi dil prosesləri probleminin təhlilinin sosial səviyyəsi təkcə sosiolinqvistika və politologiya elminin deyil, həm də sosiologiyanın, psixologiyanın və ümumiyyətlə, humanitar və sosial elmlərin bütün spektri elmin nailiyyətlərinə arxalanmağı nəzərdə tutur. Dil mədəniyyəti sosial qruplarda və qruplar arasında status-rol münasibətləri əsasında formalaşır, burada insanın təfəkkürü, hissləri və ehtiyacları ilə əlaqəli əlamət münasibətlərinin böyük dinamik sistemi kimi dilin özündə olan mürəkkəb münasibətləri əlavə etməliyik. Tədqiq olunan problemə daima alimlərin diqqətini cəlb edən sistemli yanaşma zərurəti də bundan irəli gəlir.

Mədəniyyət, xüsusən də dil mədəniyyəti kifayət qədər simvolikdir; bu, təfəkkürün mənası ayrı-ayrı obyektlərin və ya hadisələrin mahiyyətini əks etdirən abstraksiyalar yaratmaq qabiliyyətinə görə baş verir. Həm fərdi, həm də sistemli (məsələn, dil, dəqiq elmlər) simvolik obrazların axtarışı tez bir zamanda yenidən qurulan və yeni vəziyyətə uyğunlaşa bilən məntiqi sxemlər yaratmaq üçün təfəkkürün "qənaətləndirilməsi" ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Məhz bu ehtiyac müxtəlif simvollar yaradıb və yaradır; sonuncunun müxtəlif mənaları var: evristik, emosional və ya ideoloji yüklü, müqəddəs və s. Simvollar çox vaxt semantik zənginlikdən əlavə dəyər məzmununa da malikdir.

İstənilən xalqın mədəniyyətində həyatın və insanın məna zənginliyi dilin işarə sistemlərində, şeirdə, musiqidə, həyat tərzilə bağlı zəngin məişət ayinlərində cəmləşmişdir. Şərqi Avropada, o cümlədən MDB ölkələrində müasir post-sosialist cəmiyyətində bu işarə sistemlərinin həyata bilavasitə daxil olması və digər regionların, ilk növbədə Qərbin oxşar sistemlərinin təsiri ilə "rəqabətə" tab gətirmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda, mədəniyyətin fəaliyyət göstərdiyi mühit hələ də hər bir xalqın mentalitetinin tələblərinə cavab verir. Burada şəxsiyyət məsələləri önəmlidir. Gəlin burada dilin rolu üzərində dayanacaq.

* *dissertant, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: twins0506@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-8963-9246

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir imkanları kütləvi şüuru məharətlə manipulyasiya etməyə, siyasətçi və ya liderin imicini formalaşdırmağa, seçki üstünlüklərinə təsir etməyə imkan verir. Təsadüfi deyil ki, SSRİ-nin süqutundan sonrakı ilk illərdə müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin, keçmiş sovet respublikalarının seçkili orqanlarına, o cümlədən ən yüksək dövlətlərə öz peşə mənsubiyyətinə görə siyasi sahədə mahir olan çoxlu insanlar daxil idi. Ritorika-bunlar şairlər, aktyorlar, jurnalistlər, müğənnilər, bir sözlə, söhbət məsələlərində dinləyicini maraqlandırmaq qabiliyyətinə, şifahi material təqdim etmək bacarığına görə xalq arasında az-çox populyar olan hər kəsdir. İndi bu “xalq” deputat axını azalıb, tədricən peşəkar hüquqşünaslar və iş adamları ilə əvəzlənib.

Rus dilinin yayılma arealı məsələləri onun cəmiyyətdə formalaşması və inkişafı tarixi ilə sıx bağlıdır. Rus dilində danışan etnik nümayəndələrin yaşadığı və fəaliyyət göstərtdiyi məkanın hüdudları hər zaman dəyişirdi, tarix boyu dövlət birləşmələri ardıcıl olaraq rus dilinə qoşulan digər etnik qrupları da əhatə etdi. Bu dildə danışan müxtəlif qruplar vasitəsilə rus dili dünyanın müxtəlif regionlarına və hər şeydən əvvəl rus məkanına bitişik yerlərə yayıldı [1; 2].

Qeyd etmək lazımdır ki, danışanların sayının artması və dillərin qarşılıqlı təsiri hesabına rus dilinin lüğət tərkibi daim zənginləşirdi. Bu proses hələ də davam edir. Hər şey işgüzar əlaqələrdən, ölkənin rusdilli əhalisinin miqrasiyasından, ölkələrin hər birində aparılan sosial siyasətdən asılı idi. Qonşu ölkələrdə dilin, o cümlədən rus dilinin yayılmasının səbəbləri arasında “yumşaq güc” siyasəti kimi qurulan işgüzar (iqtisadi, mədəni) əlaqələrin və münasibətlərin rolunu qeyd etmək lazımdır [7]. Bu amillərin birləşməsi sayəsində insanların özünüdərkinin linqvistik əsaslarının formalaşması platforması əmələ gəlirdi.

Burada əsas məsələ rus dilində düşünmək bacarığıdır ki, bu da dünyagörüşündə, düşüncə tərzində özünü büruzə verirdi. Bu mənada rus dilinin yayılması və mənimsənilməsində ən məhsuldar dövr çar Rusiyası və Sovet İttifaqının mövcud olduğu bu dövlət quruluşlarının şəraitində rus dili dövlət dili olmaqla geniş yayılmış və praktiki olaraq milyonlarla insanın, “yadların”, yəni digər etnik qrupların nümayəndələrinin ikinci ana dilinə çevrilmişdir.

Təhsil sistemi, elmi əlaqələr, mənəvi inkişaf əsasən rus dilində ünsiyyət yolu ilə formalaşmışdır. Bu dövrlərdə hakim orqanların həyata keçirdiyi miqrasiya siyasətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Rus etnik qrupunun nümayəndələrinin köçürülməsi müxtəlif səbəblərdən həyata keçirildi. Əsas odur ki, dövlət strukturlarının yenidən inkişaf etdirdiyi bölgələrdə aparıcı, yəni titul millətin mövqeyini gücləndirmək istəyi olmuşdur. Digər səbəblər arasında daha yaxşı yaşayış şəraiti axtarışı ilə bağlı təbii miqrasiya, habelə rusdilli əhalinin müəyyən hissəsinin cəza məqsədilə öz evlərindən imperiyanın kənarlarına köçürülməsi qeyd edilməlidir. Bunlar fərdlər, mövcud sistemə qarşı çıxan qruplar, ortodoks kilsə nümayəndələri və s. olmuşdur.

Çar Rusiyasının məqsədyönlü şəkildə yeritdiyi siyasət nəticəsində XVIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində, xüsusən də Rusiya əhalisinin hərbi hissələr, tacirlər, müxtəlif biznes sahələrinin nümayəndələri şəklində qrupları formalaşdı. Bundan əlavə, idarəetmə həm ən yüksək səviyyədə, həm də yerli səviyyədə rus əsilli şəxslərin təsdiqi ilə formalaşdırıldı. Bunlar müəllimlər, hərbiçilər və din xadimləri, Azərbaycan ərazisində bir neçəsi olan müxtəlif inzibati vahidlərin digər nümayəndələri idi. Ərazinin özü də struktur dəyişikliklərinə məruz qalmışdı. Yeni mahallar, rayonlar və s., məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi [11]. Qeyd edək ki, rus və Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələri arasında müəyyən mənəvi əlaqələr formalaşdı. Bu, incəsənətin, ədəbiyyatın, tətbiqi sənətin və s. inkişafına təsir etmişdir.

Məhz bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycan ərazisində rus əhalisinin çoxsaylı yaşayış məntəqələri yarandı ki, onların bir hissəsi indi də mövcuddur. SSRİ-nin dağılması ilə bu insanların əhəmiyyətli bir hissəsi öz ilkin yaşayış yerlərinə qayıtdı. Qeyd etmək lazımdır ki,

yerli əhali ilə linqvistik qarşılıqlı əlaqə prosesinə, bir növ *molokan* ləhcəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərən insanların bu sosial təbəqəsi idi ki, bu da digər xalqlardan olan rusdilli insanların vurğusunda əks olunurdu.

Belə ki, mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilən dil siyasəti nəticəsində biliyi möhkəmlənən anadillilərin sayının artması səbəbindən yerli əhalinin milli dillərinin inkişafına müəyyən zərər dəymişdir. Nəticədə öz ana dili ilə yanaşı rus dilində danışanların sayı da artıb. Bunun sayəsində ikidillilik inkişaf etdi, kənarında yaşayanların danışdıqları dillərin hər birinin lüğəti formalaşdı və möhkəmləndi. Bundan əlavə, rus dilində kütləvi şəkildə bədii və xüsusi ədəbiyyat nəşr olunurdu, tərcümə ədəbiyyatının böyük sayı mövcud idi ki, bu da rus dilini bilən insanların bu nəşrlər vasitəsilə dünya elminə və mədəniyyətinə qoşulmasına şərait yaradırdı.

Eyni zamanda, ictimai, sosial, mədəni və mənəvi həyatın bütün sahələrində rus dilinin üstünlük təşkil etməsi səbəbindən yerli əhalinin mental dəyərləri kölgədə qaldı, milli prioritetlər inkişaf etmədi. Məhz buna görə də, ildən-ilə yerli dillərin müxtəlif ləhcələri itirilir, dialektlərdə danışanların və çoxsaylı vurğuların sayı azalırdı. Bu, Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Rusların əksəriyyətinin yaşadığı ərəzidən kənarında rus dilinin inkişafının xüsusiyyətlərindən biri də yerli dillərin lüğətinin rus dilindən sözlərlə zənginləşməsi olmuşdur.

Xüsusilə sovet hakimiyyətinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə bu proses daha da sürətləndi. Rus dili ilə paralel işlənən yerli dillər və dialektlər siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrə, eləcə də məişətə aid çoxlu söz və ifadələrlə zənginləşmişdir. Nəticədə, yerli dillərdə artıq fəaliyyət göstərən bir çox sözlər oxşar rus sözləri ilə əvəz olundu, məsələn, şura və sovet və s. Yerli əhalinin bir çox nümayəndələrinin nitqi müəyyən dərəcədə makaronik (qarışıq) xarakterli olmağa başladı.

Təhsil sistemində dil təmasları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada ikidillilik prosesləri təhsilin unifikasiya, standartlaşdırma, kompüterləşdirmə və demokratikləşmə kimi xarakterik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Bir çox ölkələrin təhsil sistemləri müəyyən beynəlxalq layihələrə (məsələn, Boloniya Bəyannaməsi əsasında yaradılmış layihə kimi) daxil edilmişdir. Buna görə də, tələbə mübadiləsi praktikasında istifadə olunan ən azı bəzi beynəlxalq dilləri bilmə ehtiyacı, müəllimlər və ümumilikdə təhsil proqramları ikidilli cəmiyyətin formalaşdırılması üçün tədrisi istiqamətləndirir. Qərbi Avropa ölkələri və ya postsovet məkanı ölkələri kimi tarixən bir-birinə bağlı olan regionlar artıq kommunikasiyada ənənəvi olaraq istifadə olunan vasitələri tətbiq edirlər. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə, həm yeni dillərin istifadəsi, həm də artıq istifadə olunanların istifadəsinin təkmilləşdirilməsi ehtiyacı yaranır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə normal kadr mübadiləsinə və səriştəli mütəxəssislərin hazırlanmasına mane olan ən son informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində məlumatsızlıq və ya aşağı bilik səviyyəsi, habelə maddi resursların çatışmazlığı ilə yanaşı, dil maneəsidir. Azərbaycan, xarici ölkələr, xüsusən də İran və Türkiyə üçün bakalavr, magistratura və doktorantura pillələrində kadrların hazırlanmasında dil problemi mövcuddur. Dilin qeyri-kamil biliyinin normal təhsil prosesinə, elmi terminlərin qavranılmasına, elmi tədqiqatların aparılmasına mane olmasındadır. Bundan əlavə, gənclər çox vaxt ölkəyə zəif baza hazırlığı ilə daxil olurlar ki, bu da zəruri məlumat və dəyərlərin qavranılmasına mane olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məktəblilər üçün təkmil dil hazırlığına ehtiyac var, çünki onların informasiya məkanının tutumu müasir informasiya axınında kifayət qədər yüksək olmalıdır, onların sürəti və inkişafı informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Bəzən gənc nəslin düşüncə prosesi qarşısında qeyri-mümkün vəzifələr qoyur.

Natiqlər öz etnik qrupunun mental dəyərlərini dil vasitəsilə dərk edən ana dili sahəsində milli prioritetləri də nəzərdə saxlayırlar. Ona görə də, burada da nitq bacarıqlarının

inkişafı istiqamətində məqsədyönlü siyasət aparılmalıdır. Dil qavrayışının spesifik kanalları gündəlik həyat, ailə, təhsil sistemi, kütləvi informasiya vasitələri, iqtisadi fəaliyyət formaları və s.-dir. İndi sosial inkişafın müasir dövrü ilə bağlı bu proseslərdə bəzi dəyişikliklər baş verir. Xüsusilə, tədris sistemində yeni, bütün işarə sistemlərinin interaktiv metodların tətbiqinə cəhdlər edilir ki, bu da öz növbəsində müasir kommunikativ imkanları özündə birləşdirən həm doğma, həm də qeyri-təbii dildən istifadə etməklə informasiyanın qavranılması və ötürülməsinin əlverişli yollarının tapılmasını tələb edir. Hər bir şagirddə zehni və emosional səviyyədə məlumatların qavranılması və ötürülməsi üçün yeni imkanlar və rəon ritorik bacarıqların inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi vardır. Bunu etmək üçün ədəbiyyat və dil dərslərində, humanitar və ictimai elmlər fənlərində dilin ritorik bacarıqlarının praktiki mənimsənilməsi üzrə tapşırıqlar tətbiq edilməlidir. Öz ana dilində, xüsusən də dünyada sınaqdan keçirilə bilən çox sayda dildə kifayət qədər zəngin metodologiya nümunəsi tətbiq edilir.

Bu məqalənin əsas məqsədi rus dilinin dövlət dili kimi qəbul olunduğu ölkədən kənarında onun inkişaf və fəaliyyət xarakterini müəyyən etməkdir.

1. Rus ləhcəsinin Rusiyadan kənarında yaranması üçün obyektiv şərtlər

Hər hansı bir dilin aparıcı millətin məskunlaşdığı ərazilərindən kənarında inkişafı üçün ümumi ilkin şərtlər sırasında yeni torpaqların müstəmləkəçilik formasında mənimsənilməsini qeyd etmək lazımdır. Bu, əsasən dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək, yaxud müxtəlif iqtisadi səmərə əldə etmək məqsədilə qonşuluqdakı əraziləri ələ keçirməklə baş verirdi. Məhz bu yolla imperiyalar, protektoratlar, müstəmləkələr yaranıb, burada təkə dil deyil, həm də idarəetmə sistemi, yeni mədəni-ideoloji dəyərlər, əhalinin yeni etnik tərkibi formalaşmışdır. Dünyanın bugünkü siyasi xəritəsində elə ölkələr var ki, onlar yaranmasına görə, məsələn, Böyük Britaniyaya borcludurlar. Bunlar Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası, müəyyən dərəcədə Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadadır.

Çarlıq dövründə Rusiya da Sibir, Qafqaz, Krım və s. ərazilərə hərbi yürüşlər şəklində kifayət qədər iddialı xarici siyasət yeridirdi. Nəticədə artan qüdrət sərhədlərin möhkəmlənməsinə, müxtəlif xalqların yaşadığı ərazilərin zəbtinin artmasına şərait yaratdı, həm siyasi, həm də linqvistik assimilyasiya prosesi getdi. Hakim iqtidar rus dilini idarəetmə sistemində, təhsildə, ünsiyyətin istənilən səviyyəsində yerləşdirir və bununla da etnik qrupların ümumi dövlət inkişafına inteqrasiya imkanlarını asanlaşdırırdı.

Müasir Azərbaycanın yerləşdiyi Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla Qafqaz ərazisindəki torpaqların ilhaqının tarixi hamıya məlumdur. Azərbaycan ərazisi əlverişli coğrafi mövqeyinə görə, o cümlədən Böyük İpək Yolu üzərində ərazi həmişə daha böyük dövlət qurumlarının, o cümlədən Rusiya, Türkiyə və İrənin iddia dairəsi olub. Mühəribələr də bu iddiaların nəticəsi idi və güclər nisbətindən asılı olaraq, Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət parçalandı, ölkə göstərilən tərəflərin birindən, yəni Rusiyadan asılı vəziyyətə düşdü. XVIII əsrə qədər inkişaf etmiş, ölkəni siyasi və iqtisadi cəhətdən parçalayan xanlıqlar sistemi Rusiya ilə İrən arasında baş verən son mühəribələr nəticəsində qonşu dövlətlərin ərazi iddialarına və bu dövlətlər arasında güclər nisbətinin pozulmasına səbəb olmuş və nəticədə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi Rusiyanın ixtiyarına keçdi.

Azərbaycanda rus nitqinin inkişafı ölkələr arasında tarixi əlaqələrlə şərtlənib. Üstəlik, ötən əsrlər ərzində bu əlaqələr faktiki olaraq vahid dövlət qurumu ilə əlaqələndirilmiş, onun daxilində dil əlaqələri yaradılmışdır. Bundan əlavə, miqrasiya siyasəti sosial siyasətin rəsmi istiqaməti kimi ikidillilik çərçivəsində rus dilinin ümumi dil kimi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Neft və digər faydalı qazıntıların (polimetal filizlərinin) çıxarılması, sənaye və kənd təsərrüfatının digər sahələrinin formalaşması mərkəzi kimi regionun inkişafı şəraitində iş axtarışı ilə də bağlı kortəbii miqrasiya baş verirdi.

Bu baxımdan çar Rusiyasından müxtəlif səbəblərdən, əsasən dini və siyasi baxışları ilə bağlı buraya gətirilmiş bir qrup mühaciri xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Bu, Molokanlar adı altında formalaşmış rus əhalisinin bir qrupudur. Onlar gəldikdən sonra Azərbaycanın bütün bölgələrində məskunlaşblar və bu kateqoriyadan olan miqrantların oturaq həyatı sabitliyi və yüksək adaptasiya qabiliyyəti ilə seçilirdi. Onlar əkinçiliklə məşğul olur, məktəblər, ibadət evləri tikir, yerli əhali ilə sıx əlaqə yaradırdılar. Onların bir qismi respublikanın rayon mərkəzlərinə və şəhərlərinə köçmüş, ictimai işlərdə fəal iştirak etmişlər. Bunun sayəsində rus dili yerli əhali tərəfindən fəal şəkildə mənimsənilməyə başlandı, rus dilində ümumtəhsil məktəbləri meydana çıxdı. Yerli maarifçilər Həsən bəy Zərdabi, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və digər görkəmli ictimai xadimlər kapitalist inkişafının başlanğıcı şəraitində, hər bir insanın təhsili və biliyinin mütərəqqi aparıcı kimi ön plana çıxdığı bir şəraitdə sosial inkişafda mütərəqqi qüvvə kimi rus dilinin mənimsənilməsinə alqışlayırdılar.

Bütün bu illər ərzində Azərbaycanda rus dilində yazan yazıçı və şairləri təmsil edən rusdilli elita formalaşmış. Məktəblərdə və universitetlərdə rus dili müəllimi kadrları yetişdi və bu gün Azərbaycan rus dilinə yüksək tolerantlığı ilə seçilir; multikultural inkişaf şəraitində bir çox məktəb və universitetlərdə yerli əhalinin nümayəndələrinin oxuduğu rus bölmələri var. Əsərlərini rus dilində yaradan tanınmış yazıçılardan Maqsud İbrahimbəyovu [10], Çingiz Abdullayevi [5] və Natiq Rəsulovu [12] xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bundan əlavə, Bakı neft sənayesinin mərkəzi kimi qonşu ölkələrdən iş dalınca gələn və burada məskunlaşan çoxsaylı insan qruplarını da özünə cəlb edirdi. Digər amillərlə yanaşı, burada Rusiyadan, xüsusən də Volqa boyu ərazilərindən aclıq illərində iş və yemək dalınca bura gələn, burada məskunlaşan və beləliklə, ölkənin dil proseslərinə töhfə verən miqrant qrupları fərqlənirdi. Nəticədə rus dilinin daşıyıcısı olan sosial təbəqələri və qrupları formalaşdı. Burada həlledici rolunu rus dilinin rəsmi olaraq dövlət dili rolunu oynadığı vaxt çar Rusiyası və SSRİ-nin dil siyasəti oynadı. Beləliklə, bu dilin öz mövqelərini gücləndirmək, o cümlədən digər dillərə, ilk növbədə Azərbaycan dilinə təsir imkanları geniş idi. Qeyd edək ki, əslində dillərin qarşılıqlı təsirindən danışmağa dəyər. Nəticədə Azərbaycan ərazisində rus dilinin xüsusi ləhcələri meydana çıxdı. Onilliklər ərzində onlar dilçilər tərəfindən öyrənilmiş, bu dialektlərin lüğətləri, elmi məqalələr dərc edilmiş, çoxsaylı konfranslarda bu problemlər müzakirə edilmişdir [14].

2. Azərbaycanda rus dilinin yayılması probleminə elmi yanaşma

Azərbaycan ərazisində rus ləhcəsinin formalaşması məsələləri XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. İlk növbədə, Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqaz xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığının tədqiqinə dair böyük bir proqram həyata keçirmiş tədqiqatçıların töhfəsini qeyd etmək lazımdır [14]. Toplanmış materialın rus dilinə tərcüməsi istiqamətində xeyli iş görülmüşdür ki, bu da rus və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı təsiri və onların qarşılıqlı əlaqəsi proseslərinin sürətləndirilməsinə xidmət etmişdir [4].

Bundan əlavə, artıq sovet dövründə rusların yaşadıkları kəndlərdə filologiya fakültəsinin tələbələri üçün onların dialektlərinin xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə tədris təcrübəsi şəklində ekspedisiyalar təşkil edilirdi. Toplanmış materiallar həm rus dilçiliyinin fərdi konsepsiyalarının işlənilməsində, həm də bu dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələlərində istifadə edilmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin Dilçilik kafedrasının əməkdaşları tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycan rus ləhcəsinin həcmli lüğəti belə tədqiqatın özünəməxsus nəticəsi olmuşdur [14]. Lüğətdə Azərbaycan ərazisində rus ləhcəsinə birbaşa aid olan 4944 söz var.

Rus ləhcəsinin müəyyən aspektlərini, məsələn, Azərbaycan dilinin rus dilinə təsiri ilə bağlı və ya əksinə, fəal şəkildə tədqiq edən ayrı-ayrı tədqiqatçıların töhfələrini də qeyd

etmək lazımdır. Bu problemin tədqiqatçıları sırasında Azərbaycanda rus dilinin öyrənilməsi üzrə ekspedisiyaların təşkilində bilavasitə iştirak etmiş, eyni zamanda rus dilinin fəaliyyət tarixi və təcrübəsi ilə bağlı çoxsaylı məqalələrin, monoqrafiyaların, dərsləklərin müəllifi professor M.Tağıyevin xidmətləri vardır. M.Tağıyev tərəfindən ölkəmizin ərazisində rus dilinin millətlərəarası ünsiyyət dili kimi öyrənilməsinin linqvistik problemlərini ayrıca nəzərdən keçirmişdir. Müəllif eyni zamanda söz dəyişikliyi və cümlə quruculuğu məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir [17].

E.Heydərova XIX əsrin birinci otuz illiyində burada məskən salan rus köçkünlərinin ölkəmizə gətirdiyi rus ləhcəsinin ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarını təyin etməyə çalışmışdır. Ayrı-ayrılıqda alınma sözlərin uyğunlaşması problemləri tədqiq edilib. Təbii ki, bu, Azərbaycan ərazisində dövrüydə olan dillərə və hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinə aiddir [8].

M.Aulınanın da tədqiqatı müəyyən maraq doğurur. Söhbət uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycan və rus dillərinin qarşılıqlı təsir prosesinin necə getdiyi, bunun nəticəsində müasir danışq dili Azərbaycan dilində rus dilindən alınmaların meydana çıxması haqqında gedir. Müəllif alınma leksik vahidləri leksik-morfoloji qruplara görə sistemləşdirməyə çalışmışdır. O vurğulayır ki, rus dilinin Azərbaycan dilinə və əksinə fəal qarşılıqlı təsir prosesi gedir ki, bu da təmasda olan dillərin lüğətində öz əksini tapır [6].

3. Azərbaycan ərazisində rus ləhcəsinin xüsusiyyətləri

Rus danışq nitqinin xüsusiyyətləri onun Azərbaycan ərazisində yayılmasının tarixi mərhələləri ilə müəyyən edilirdi. Belə ki, XVIII əsrin birinci yarısında ölkə ərazisində dövrüydə olan sənədlər, yəni buradakı insanlar və hadisələr haqqında yazılan aktlar, məktublar, fərmanlar, qərarlar, bədii əsərlər rus dilinin inkişafı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Məsələn: *“Русские власти ничем не отличают нас от мужиков и по примеру их, не только от самих начальников, но и от подвластных им бываем телесно наказываемы без всякого суда, несмотря ни на возраст, не на состояние, не на заслуги наши”* [13, s.16]. *“Начальники наши, подобно волкам, нашедшим на стадо, раздирают наши благоденствие разными притеснениями. Иса-султан хан и его сын – грабители и разбойники; жители Нахичеванской провинции почти все через них в жалком положении”* [13, s.18-19]. *“Сделать край сей полезным для России”* [13, s. 28], *“Озарение жителей лучом православной веры и водворение животворящего креста на развалинах исламизма”* [13, s.31], *“Замещение на должности несравненно против прежнего сделалось продажными”* [13, s. 36], və s.

Gətirilən nümunələrin leksik lüğətinin orijinallığına və qrammatik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Səfərqulu ağanın monarxa yazdığı məktubdan bir parçanı təqdim edirik: *“Всеавгустейший Монарх! Невинно лишённый сана предков своих, собственности, отторженный от среды семейства своего – 5 лет переносил я постигшее меня бедствие без ропота, не жалуясь на гонителей своих; но, наконец, истожились силы мои и я подношу строки сии к престолу твоему, всеавгустейший Монарх. Воззри на оные и увековечь на мне милость твою”* [13, s. 61]. Bu hissədə həm göstərilən dövrün işgüzar iş formaları, həm də ümumilikdə rus dilinin leksik tərkibi və məzmunu öz əksini tapmışdır.

Sonradan, rus dilinin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq (məlum olduğu kimi, əlifba ilə bağlı islahatlar var idi, cəmi üç: I Pyotr-un islahatı; Mixail Lomonosov-un islahatı; 1918-ci il islahatı) [13]. Bu, Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış rus dilinin linqvistik proseslərində də özünü göstərdi. Sonrakı dövrlərdə ədəbi rus dili inkişaf etdikcə dialekt və şivələrin mənimsənilməsi prosesi daha intensiv getməyə başladı. Tədqiqatçılar hesab

edirlər ki, Azərbaycanda ən çox rus dilinin cənub rus ləhcəsi yayılmışdır [8, s.138], baxmayaraq ki, əslində iki əsrdən artıq müddətdə burada Rusiyanın bir çox bölgələrinin dialektləri qarışmış, nəticədə Azərbaycanın rus ləhcəsi formalaşmışdır.

Azərbaycanda rus dilçilik məktəbinin nümayəndələri ölkədə rus insular ləhcəsinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşlər. BDU-nun Filologiya fakültəsinin tələbələri, beynəlxalq elmi jurnallarda müxtəlif məqalələr dərc olundu [16; 8], eləcə də universitet müəllimlərinin iştirak etdiyi çoxsaylı ekspedisiyalar təşkil edildi – bunlar həm Bakı Dövlət Universiteti, həm də Bakı Slavyan Universiteti, Elmlər Akademiyasının nümayəndələri olmuşlar. Ümumiyyətlə, əldə edilmiş materiallar rus insular dialektinin izahlı lüğətini tərtib etməyə imkan vermişdir [14; 9].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində mövcud olan rus dilinin ətraflı təhlil olunmasından artıq danışmaq olar. Eyni zamanda, bu dildə danışanların sayı ildən-ilə azalır. Çünki rus əhalisinin başqa ölkələrə miqrasiyası ölkə sakinləri arasında rus dilində ünsiyyətin azalmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, rus dili böyük şəhərlərdə, eləcə də yaşlı nəsil arasında daha populyardır.

Ümumiyyətlə, yerli dillərin və dialektlərin, xüsusən də Azərbaycan dilinin ona təsiri ilə bağlı rus insular ləhcəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən danışmaq olar. Bunu Bakı Dövlət Universitetinin Rus dilçiliyi kafedrasının əməkdaşlarının təqdim etdiyi lüğətin məzmunundan da görmək olar [14; 9]. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

Rus insular ləhcəsi fonemik quruluşuna görə müvafiq ədəbi sözlərdən qismən fərqlənən sözlərlə xarakterizə olunur, bir şərtlə ki, bu fərq bu dialektin fonetik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir, fərdi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, vurğusuna görə uyğun ədəbi sözlərdən fərqlənən sözlər qrupu var. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi sözlərdən fərqlənən sözlər bloku seçilir. Elə sözlər var ki, morfoloji quruluşa uyğun gələn ədəbi sözlərdən fərqlənir. Bu sözləri əmələ gətirən bütün morfemlər ədəbi dilə də məlumdur, lakin birləşmə yenidir. Yəni burada danışq iştirakçıları başqa şəkildə əlavə edər, yeni sözyaradıcı model formalaşdırır, adi haldan çox şəkildə, həmişəkindən çox prefiks, bəzən isə hətta daha az şəkildə işlədər. Prefiksin düşməsi halları da var və s.

Nəticə

Azərbaycan ərazisində rus ləhcəsinin formalaşması prosesi tarixi xarakter daşıyır. Siyasi vasitələrlə Cənubi Qafqaz ərazisində hökmranlıq etməyə başlayan regional ölkənin dili Azərbaycan ərazisində artıq müasir rus ləhcəsinə xas olan xüsusiyyətlər qazanaraq, inzibati-ictimai islahatlar sayəsində geniş yayılmağa başladı. Bu dialekt mühacirlərin, eləcə də çar Rusiyası administrasiyasının nümayəndələrinin, daha sonra isə sovet ləhcələri ilə bağlı xüsusiyyətlərə məlikdir. Rus dili Azərbaycanın dil məkanının tərkib hissəsinə çevrilib. Bu gün də məktəblilərə və tələbələrə bu dildə dərs deyilir, bədii əsərlər yazılır, diplomatik danışıqlar aparılır, bir çox ölkə sakinləri gündəlik həyatda danışırlar. Eyni zamanda, Rus-Azərbaycan ikidilliliyi tədricən İngilis-Azərbaycan bilinqvizminə keçir. Eyni zamanda, ölkələr arasında tarixi bağlar və müasir əlaqələr, mədəni əlaqələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, rus dili hələ uzun müddət xalqlarımız arasında millətlər arası ünsiyyətin dil sistemində qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinov Y.R. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2012, 248 s.
2. İslamova Z. Azərbaycan Tarixi Volinski elçiliyinin qeydlərində // Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s. 407-411
3. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (e.ə. III əsr – er. VIII əsri). Bakı: Azərnəşr, 1993, 262 s.

4. Orucova S. SMOMPK-da Azərbaycan folklor materiallarının toplanması, tərcüməsi və nəşri məsələlərinə bir nəzər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: AMEA Folklor institutu, XXVIII bur., 2009, s.190-193.
5. Абдуллаев Ч. Рашид. Обреченная весна. Москва: Эксмо, 2011, 320 с.
6. Аулина М.В. О взаимодействии языков на территории Азербайджанской Республики // Вестник Кемеровского государственного университета. Филология. 2014, Вып. № 4 (60), т. 3., с. 135-138.
7. Бобыло А.М. «Мягкая сила» в международной политике: особенности национальных стратегий // Евразийство и мир, 2014, №4, т. 1, с. 31-49.
8. Гейдарова Э.А. Иноязычная лексика в русском островном говоре Азербайджана // Вестник Томского государственного университета, 2013, с..23-31.
9. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора в Азербайджане. Баку: Авропа, 2014, 498 с.
10. Ибрагимбеков М. История с благополучным концом (рассказы и повести). Баку: Язычи, 1983, 597 с.
11. История Азербайджана в 3-х томах. Под ред. Н.А.Гусейнова, А.С.Сумбатзаде, А.Н.Гулиева, Е.А.Токаржевского. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, т. 3, 1960, 384 с.
12. Расулзаде Н. Нонсенс. Москва: Молодая гвардия, 1989, 352 с.
13. Реформы в русском языке (<https://www.philol.msu.ru/~rki/alphabet/orph>).
14. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа // (http://kubangenealogy.ucoz.ru/index/sb_kavkaz/0-25).
15. Словарь русского островного говора Азербайджана: (слов. включает 4944 слова) / Л.Г.Гулиева [и др.]. Баку: Бак. гос. ун-т, 2005, 519 с.
16. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (опыт исследования фразеологических единиц по окружению). Монография. Баку: Маариф, 1966, 251 с.
17. Тагиев М.Т. Лингвистические проблемы изучения русского языка как языка межнационального общения (словоизменение и конструирование предложения). Баку: Маариф, 1986, 363 с.

Резюме

Санай Гусейнли

Проблемы развития русского языка за пределами России

Русский язык за пределами России распространен и на территории Азербайджана. Причинами этого стали колониальная политика царской России, а затем оккупация территории страны военными представителями советской власти в 1918 году и создание одной из республик в составе СССР. Сначала русским языком пользовались представители военной и гражданской администрации царского правительства, затем – добровольцы и многочисленные переселенцы, сосланные властями на окраины России. В Азербайджане сформировался особый русский диалект, характерный для русскоязычных людей. В нем отражены особенности речи переселенцев и исторические тенденции развития самого русского языка. Здесь необходимо отметить влияние местных языков, в первую очередь азербайджанского. Современный русский язык на территории Азербайджана точно отражает сегодняшний русский литературный язык и в то же время несет в себе черты его исторического развития. Главным вопросом здесь является умение мыслить на русском языке, что проявлялось в мировоззрении и образе мышления. В этом смысле наиболее продуктивным периодом в распространении и овладении русским языком является период царской России и Советского Союза. В условиях этих государственных структур русский язык, будучи государственным языком, получил широкое распространение и стал практически вторым родным языком миллионов людей, «инородцев», то есть представителей других этносов. Система образования, научные связи, духовное развитие в основном формировались через общение на русском языке. Отдельно следует сказать о миграционной политике, проводимой органами управления в эти периоды. Переселение представителей русского этноса осуществлялось по разным причинам. Главное, чтобы было стремление укрепить позиции ведущей, то есть титульной нации во вновь осваиваемых регионах государственных структур. К другим причинам относятся естественная миграция в поисках лучших условий жизни, а также ка-

рательный перевод определенной части русскоязычного населения из родных мест на окраины империи. Это отдельные лица, группы, выступающие против существующей системы, представители православной церкви и т.д.

Ключевые слова: *русский язык, Россия, Азербайджан, диалект, языковая политика, исследование*

Summary

Sanai Huseynli

Features of the development of the russian language outside Russia

The Russian language is also widespread outside of Russia in the territory of Azerbaijan. The reasons for this were the colonial policy of tsarist Russia, and then the occupation of the country's territory by military representatives of the Soviet government in 1918 and the creation of one of the republics within the USSR. First, the Russian language was used by representatives of the military and civil administration of the tsarist government, then by volunteers and numerous migrants exiled by the authorities to the outskirts of Russia. A special Russian dialect has been formed in Azerbaijan, which is characteristic of Russian-speaking people. It reflects the features of the speech of immigrants and the historical trends in the development of the Russian language itself. Here it is necessary to note the influence of local languages, primarily Azerbaijani. The modern Russian language on the territory of Azerbaijan accurately reflects today's Russian literary language and at the same time bears the features of its historical development. The main issue here is the ability to think in the Russian language, which manifested itself in the worldview and way of thinking. In this sense, the most productive period in the spread and acquisition of the Russian language is the period of Tsarist Russia and the Soviet Union. Under the conditions of these state structures, the Russian language, being the state language, became widespread and practically became the second mother tongue of millions of people, "foreigners", that is, representatives of other ethnic groups. Education system, scientific relations, spiritual development was mainly formed through communication in Russian. It is necessary to mention separately the migration policy carried out by the governing bodies during these periods. The resettlement of representatives of the Russian ethnic group was carried out for various reasons. The main thing is that there was a desire to strengthen the position of the leading, that is, the titular nation in the newly developed regions of state structures. Other reasons include natural migration in search of better living conditions, as well as the penal transfer of a certain part of the Russian-speaking population from their homes to the outskirts of the empire. These are individuals, groups opposing the existing system, representatives of the Orthodox Church, etc.

Key words: *Russian language, Russia, Azerbaijan, dialect, language policy, research*

Şöbə redaktoru fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.